

ETNOGRAFICKÉ VÝZKUMNÉ TECHNIKY V ČESKÝCH ZEMÍCH A DŮSLEDKY JEJICH POUŽÍVÁNÍ

Josef Kandert

Summary:

During most of the existence of their field, ethnographers were focusing mainly on older and Czech informants, thus strongly reducing the possibility of acquiring suitable data for a more objective picture of the national culture in the Czech lands. Team research has not changed this fact either. The situation was strongly codified by questionnaires focused on (or sent to) just a certain group of informants (usually teachers, chroniclers and people interested in national history). The result of that were again data with a lesser value of relevance, not particularly suited for qualitative analysis. The considerable restricting is also caused by the “narrow specialization” practice. Although it might be very useful for getting specific data on a particular topic, such specialization usually does not enable the researcher to employ a holistic approach. For example, there is a study about the use of Easter rattles in a single village. It contains descriptions of every type of rattle found, as well as the way it is used and who uses it. However, what the reader does not learn is that the inhabitants of the village were divided into two churches, one of which refused such amusement. Therefore, the rattling parties would only visit certain houses and the “practice” was not exercised by all inhabitants of the village, although they all knew it. Sadly, we begin to find that after more than one hundred and twenty years of ethnographic research, we have access to a huge amount of data on the cultural and somewhat on the social system of the Czech nation, but a great part of it bears little relevance, especially as far as the qualitative analysis and the interpretation of human behaviour is concerned.

Úvod

Tento příspěvek¹ je v jistém slova smyslu pokračováním mých rozvah o dějinách české etnografie a etnologie². Tentokrát se chci zaměřit na dějiny vlastního etnografického zkoumání v terénu; zda-li a jak se vyvíjely představy o účelech terénního výzkumu, o výzkumných technikách, jak etnografové nahlíželi na problematiku výběru informátorů a na jaké typy dat se při svých výzkumných pobytech v terénu soustřeďovali. Při výběru tohoto tématu jsem vycházel z přesvědčení, že pro tvorbu etnologických/antropologických teorií je sběr etnografických dat v terénu základním předpokladem, protože stále ještě platí zásada, že neodpovídá-li teorie datům, pak je třeba ji znovu kriticky přehodnotit a změnit. Na druhé straně nově formulované teorie vyvolávají nejen diskusi, ale také potřebu sběru nových – dosud nezjišťovaných – typů dat. Sběr a dokumentace dat, tedy to, co je běžně označováno jako „etnografie“, pak stojí a padá se způsobu výzkumu.

Je také třeba přiznat, že se zaměřím jen na etnografické výzkumné techniky, dějiny folkloristických výzkumných technik nechávám stranou, protože procházely trochu jiným vývojem. Jsem si přitom vědom, že v mnoha případech sbírali etnografická i folkloristická data stejní badatelé.

Odhlédneme-li od „vlasteneckého období“ etnografických výzkumů, které skočilo zhruba v sedmdesátých letech 19. století, pak můžeme rozlišit čtyři hlavní období výzkumných technik a názorů na výzkumu. Jsou to:

Období amatérských, byť poučených, etnografů;

Období, v němž působilo několik profesionálních etnografů, kteří museli řídit množství amatérských etnografů;

Období profesionálních etnografů, v němž význam amatérských etnografů ustupoval do pozadí; a

Období profesionálních etnografů, v němž význam amatérských etnografů skoro mizí.

Základním hlediskem pro rozlišení „profesionála“ a „amatéra“ je pro mne školení i hlavní zaměstnání výzkumníků. Profesionály výrazně odlišovalo od amatérských výzkumníků či poučených sběratelů teoretické i praktické školení v oboru etnografie či národopisu či etnologie, podle toho, jak se v různých dobových a zeměpisných kontextech příslušný universitní obor jmenoval, případně

¹ Referát k tomuto tématu byl přednesen na konferenci pořádané Etnologickým ústavem AV ČR v Praze roku 2002.

² Kandert 2002.

v kulturní historii či dějinách umění. Profesionální etnografové měli tak při svých výzkumech k dispozici teoretickou základnu získanou během studií, kterou měli či mohli rozšiřovat během své profesní kariéry; amatérským etnografům obvykle toto teoretické zázemí chybělo. Profesionálové také vyvíjeli svou odbornou a vědeckou činnost v institucích, které byly v dobovém kontextu chápány jako špičková oborová (národopisná/etnografická/etnologická) pracoviště. Amatéři žili a jednali vně těchto institucí i když s nimi většinou úzce spolupracovali.

V každém z vytčených období pak budu sledovat tato hlediska:

Názory na účel výzkumu;

Techniky výzkumu;

Názory na charakteristiky (vlastnosti) informátorů;

Typy (tématické okruhy) etnografických dat získaných při výzkumech.

Období amatérských etnografů

Je to doba sahající od sedmdesátých let 19.století do roku 1914, respektive do začátku I. světové války. Je to doba v němž existují převážně jen amatérští národopisní či etnografičtí terénní výzkumníci. Je to doba, kdy vzniká většina českých muzeí s etnografickými sbírkami, které zakládají právě nadšení amatéři a vlastenci. V této době se již konstituuje etnografie jako vědecký obor na univerzitách (také na pražské univerzitě), ovšem samotní profesionální etnografové se věnují spíše budování teoretických konstrukcí, než vlastní terénní práci. Je to období, v němž vedle sběratelů jako byli Renáta Tyršová, Karel Adámek či František Bartoš hraje důležitou roli Čeněk Zíbrt zabývající se českou kulturní historií v evropském kontextu. Čeněk Zíbrt je klasickým dobovým profesionálem, který pracuje od „zeleného stolu“, výzkumy jiných zpracovává a sám se věnuje především studiu v archivech – rozhodně nikoliv cílené terénní práci. Díky časopisu Český lid pak „vede“ a „řídí“ – přesněji řečeno zásadním způsobem ovlivňuje – velké množství amatérské etnografů. Zíbrtův vliv trvá i v následujícím období.³

Názory na účel výzkumu:

Výzkumy jsou chápány ve výrazně nacionalistické duchu, což dobře dokumentují slova Václava Tilleho v úvodníku k prvnímu číslu Národopisného věstníku československého (1906): „V jeho duchu a umění (*míněn český lid, pozn. JK*)

³ Vzpomínky či příspěvky některých těchto badatelů „první generace“ najdeme i v jubilejní, pětadvacátém, ročníku Českého lidu z roku 1925. Viz také Národopisný věstník s příspěvky ze Zíbrtovské konference.

hledat podklad pro národního ducha a umění – zároveň i zbraň proti škodlivým vlivům nové kultury, na druhé straně pak snažit se dobré kulturní plody učinit přístupnými všemu lidu...“⁴ Tato idea „z lidu pro lid“, abych použil slova Čenka Zíbrta z jeho projevu v roce 1925⁵ v praxi znamenala, že terénní výzkumy byly chápány jako zdroj dat pro obnovu „ryzí české kultury“, která byla ohrožována jak „němectvím“, tak „městskou kulturou“.

Techniky výzkumu:

Páteří všech výzkumů je sběratelství, které spojuje nahodilé i cílené cesty do terénu. V řadě případů je sběr dat zprostředkovaný – tím míním, že informace nejsou získávány v prostředí, v němž informátoři žijí, ale při návštěvách informátorů ve městech, jsou čerpány z korespondence atp. Řada informací je získávány studiem předmětů – dokladů materiální kultury, která jsou zaslána poštou badatelům, kupují se na aukcích a „objevují“ se ve starých sbírkách. Obecně řečeno studují se často předměty k nimž chybí jakákoliv dokumentace. Výrazně se pracuje s dotazníky, které pro amatérské etnografy připravují profesionálové. V propagacích dotazníkových akcí se výrazně angažuje Čenek Zíbrt a k tomu účelu používá i časopis Český lid, jehož je šéfredaktorem. V časopise publikuje zprávy svých amatérských zpravodajů (např. rubriky „Směs“ anebo „Otázky a odpovědi“), publikuje návodné dotazníky – v Českém lidu se objevují i paměti sběratelů. Počátky samotného národopisného sběratelství jsou spojeny se sedmdesátými lety 19. století a mezi prvními sběrateli jsou uváděni Josefa Náprstková, Renáta Tyršová, architekt Koula, kroužek spolupracovníků tehdejšího Českého průmyslového muzea (dnešní Náprstkovo muzeum) a Dušan Jurkovič.⁶ Při sběru dat se věnuje pozornost především jejich historické vypovídací hodnotě (důraz na starobylost) a významu pro definování české lidové kultury.

Charakteristika informátorů a zkoumaných územních oblastí:

Informátoři jsou definováni velmi neurčitě – je to „lid“, ovšem lid nezasažený nějakými cizími vlivy. Lid, z jehož duše tryská všechno krásné. Vzhledem k tomu, že se hledala data ryzí (české) povahy, vybírali se takoví informátoři, kteří mohli taková data poskytnout. Výzkum se proto soustřeďoval na selský stav, který byl chápán jako nositel těch nejčistších českých tradic, byť je uchovával jen díky vlastnímu tradicionalismu a jisté zaostalosti.

4 Tille 1906, 1.

5 Zíbrt 1925, 41.

6 Tille 1906, 2.

V této době byly také stanoveny či definovány oblasti, ve kterých se má provádět etnografický výzkum. Základní hraniční čarou pro výzkumy, která se nepřekračovala, byla jazyková hranice – zkoumala se tedy území, kde se mluvilo česky. Uvnitř toho území pak byla definována území se zachovanou lidovou kulturou (např. Chodsko, Plzeňsko, Blata, Polabí, Valašsko, Moravské Slovácko atd.). Toto dělení přežilo až do konce 20. století.

Typy etnografických dat získaných při výzkumech:

Zde snad nejlépe zase poslouží citát: „Cokoliv je význačno pro život lidu, pro jeho kulturu a jeví souvislost s minulostí, zapisuje se, sbírá a zkoumá, a celé toto především etnografické studium, směřujíc se zálibou ke kultuře, zvykům a obyčejům lidu, hledí přesně získat takový materiál, který by byl dokumenty k vyložení základních rysů českého života našeho lidu po stránce kulturní.“⁷ Typy získávaných dat pak v souladu s výše uvedenou představou zahrnovaly architekturu, zaměstnání lidu, zvykosloví, lidové umění a lidovou slovesnost a to všechno v historické perspektivě, jak konstatoval Jan Jakubec v recenzi „Národopisná výstava československá“, která byla publikována v časopise Naše doba.⁸ Značná pozornost byla věnována studiu lidové architektury, která byla chápána jako jeden z důležitých rozlišovacích znaků české lidové kultury.⁹

Období několika profesionálních etnografů, kteří musí řídit množství amatérských etnografů

Je to období, které začíná zhruba na počátku I. světové války a končí po II. světové válce, zhruba na konci čtyřicátých let 20. století. V tomto období již začínají pracovat první absolventi etnografie/etnologie a to souběžně s příslušníky předchozí „zakladatelské“ generace. Úplně nejpřesněji by mělo začínat někdy mezi lety 1905 a 1906, kdy Karel Chotek uskutečnil svůj terénní výzkum ve slovenské obci Cerovo.¹⁰ Domnívám se však, že vliv Karla Chotka se začíná výrazněji uplatňovat až kolem počátku I. světové války, aby pak v dalších letech narůstal.

Z hlediska určování výzkumných technik a odborného vlivu je to doba již zmíněného Karla Chotka, dále pak Drahomíry Stránské. Je to i doba pokračování vlivu Čenka Zibrta, jehož názory na předmět výzkumu i výzkumné metody zůstá-

⁷ Tille 1906, 2.

⁸ Jakubec 1895–1896, XY.

⁹ Vařeka 1999.

¹⁰ Chotek 1906.

valy neměnné. V tomto období se jako profesionální etnograf prosazuje i brněnský badatel Antonín Václavík, který se ale svým přístupem od ostatních kolegů liší a jehož vliv na hlavní proud etnografických sběrů je minimální (viz dále).

Názory na účel výzkumu:

Až do své smrti (1932) hraje důležitou roli při určování názoru na účely etnografických výzkumů Čeněk Zíbrt. Roku 1925 ve sborníku „Úkoly a cíle národopisu československého“ píše: „Chci lidu československému přes poválečné změny vrateti, čeho se zbavil bezúčelně, z přinucení, módou, nebo změnou úrovně vzdělanostní, vlivem cizoty a velkoměstské, nevždy zářivé kultury, ovšem, pokud je to vše, v rámci přirozeného moderního pokroku, udržitelné, přijatelné a křísitelné. Víím, že nesmíme zavíratí oči před skutečností dnešních změněných poměrů, kdy pojem *lid* značně se rozšířil a jinak upravil.“¹¹

Roku 1936 publikovala Drahomíra Stránská „Příručku lidopisného pracovníka“, kterou můžeme použít jak zdroj odpovědí na naše otázky. K účelům výzkumu poznamenává: „Zejména a především je třeba shromáždití ve všech krajích jednotně co nejúplnější, zcela spolehlivou látku o životě našeho lidu...Můžeme s radostí ukázat na některé oblasti, kde je život lidu zkoumán a popisován po mnohých stránkách, např. na Moravském Slovácku, na Plzeňsku a jinde. I v jiných krajích byly učiněny začátky a třeba jen organizovat práci a doplnit a ověřit starší výsledky, abychom dosáhli potřebného přehledu na všech oborech národopisu...“¹²

Důraz byl při výzkumech kladen na soupis jevů české lidové kultury¹³, důraz byl – tak jako v předešlém období – kladen na „českost“ sbíraných dat a kromě toho hrál při výzkumech důležitou roli i památkářský faktor, tj. snaha o dokumentaci jevů, aby mohly být zachráněny či chráněny pro budoucí časy. Tento památkářský aspekt je velmi dobře patrný v textech již zmiňovaného sborníku „Úkoly a cíle národopisu československého“.¹⁴ Výzkum má tedy podat objektivní obraz kultury českého lidu a dokázat či ozřejmit i její historické kořeny.

¹¹ Zíbrt 1925, 41.

¹² Stránská 1936, 5. Stránská tu připomíná řadu sborníků vydávaných Národopisnou společností československou. Je škoda, že projekt zůstal torzem a že v něm pokračovali etnografové až v sedmdesátých letech 20. století, dokazující tak trvalí kontinuitu sběru dat i jejich zpracovávání. Pokračování projektu v 70. letech 20. století se ujal Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze ve spolupráci s etnografy z krajských a okresních muzeí.

¹³ Tento úkol se opakuje v několika člancích sborníku „Úkoly a cíle národopisu československého“ z roku 1925, např. u Jiřího Horáka, Karla Chotka a Viléma Pražáka.

¹⁴ Viz např. příspěvky Ludvíka A. Krejčíka, Stanislava Sochora či Josefa Vydry.

Techniky výzkumu:

I v této věci nás dostatečně informuje Drahomíra Stránská: „Každý, ať odborný badatel nebo sběratel, musí dobře znát zkoumaný kraj z vlastního názoru.“¹⁵ To chápu jako požadavek znalosti z terénních výzkumů, případně mohla mít autorka na mysli vědomosti založené na znalostech rodáka anebo dlouholetého obyvatele zkoumané oblasti. Důraz klade na popisnost získávaných dat, na jejich maximální přesnost a na uvedení zdroje informace.

Vedle toho ovšem pokračovaly výzkumy pomocí dotazníků, jejich autory byli právě profesionální etnografové. Samotná „Příručka lidopisného pracovníka“ je vlastně návodným dotazníkem. Vedle textu tu najdeme i návodné nákresy a fotografie. Drahomíra Stránská v textu dotazníku („Příručky“) sumarizovala většinu známých faktů o české lidové kultuře a na uživateli příručky bylo, aby si v terénu ověřoval, zda-li tam něco podobného nenalezne. Stránská je také autorkou specializovaného návodného dotazníku věnovaného lidové architektuře.¹⁶ Na dotazníkovou práci kladl velký důraz také Čeněk Zíbrt, který v Českém lidu publikoval i výsledky soupisů.

Stejný názor na význam dotazníků, které měly usnadňovat výzkumnou práci amatérských etnografů měl i Karel Chotek. Konečně i jeho národopisná monografie české vesnice Široký Důl je vlastně návodným dotazníkem a je tak i v úvodu zmíněna.¹⁷

V dobových časopisech jsou také publikovány zkušenosti amatérských sběratelů – např. v již zmiňovaném sborníku „Úkoly a cíle národopisu československého“ je i příspěvek „Moje zkušenosti při sbírání přezítků v sv. Čechách“ od D. Filipa.¹⁸

Články o technikách výzkumu kladou důraz na získání historických dat a na získání dat, která budou vhodná pro definování oblastí lidové kultury českého národa. Jsou v nich tedy zahrnuty i prvky difusionistických teorií a teorií školy kulturních okruhů – ovšem ve formě pro amatéry snadno pochopitelných názorných příkladů. Důraz na popisnost a pozitivismus etnografických dat získávaných amatéry naznačuje, že tehdejší etnografičtí profesionálové chtěli s těmito daty dále pracovat. Je ovšem škoda, že se ani tito samotní profesionálové

¹⁵ Stránská 1936, 15.

¹⁶ Stránská 1934–1935.

¹⁷ Chotek 1915b, 29–61. „...Tato monografie je pokračováním a doplňkem článku Program soupisu národopisného; má být návodem, jak sbíratí národopisný materiál, má odpovídati, možno-li, na všechny otázky a pokyny Programu, zkrátka, má být obrazem chystaného Soupisu....“ (29).

¹⁸ Filip 1925.

za hranice pozitivismu a mírného difusionismu, říznutého českým nacionalismem, nedostali.

Jak jsem již uvedl, působil v tomto období jako terénní výzkumník i Antonín Václavík, který je dokonce autorem nejobsáhlejších vesnických monografií té doby – studií „Podunajská dědina v Československu“ (1925) a „Luhačovické Zálesí“ (1930). Na rozdíl od svých kolegů byl stoupencem výzkumů založených na aplikaci funkcionalistické a funkčně-strukturální metody pro získávání etnografických dat, což se ovšem jen stěží dalo očekávat od amatérských etnografů, kteří se etnologickými teoriemi příliš nezátěžovali. Nenašel pochopení ani u několika dobových profesionálů, kteří žili a pracovali v duchu etnografické tradice 19. století a v zakletí teoretického trojúhelníku „positivismus – evolucionismus – mírný difusionismus“. Přes zásadní význam pro poznání vesnického života, který jeho studie jednoznačně mají, byl Václavík jakýmsi osamělým běžcem a jeho vliv na dobové techniky terénních výzkumů byl v podstatě nulový. Je škoda, že neovlivnil ani příští generaci brněnských etnografů – snad díky nepřříznivé politické situaci padesátých let 20. století, v níž se ocitl a jejíž se stal obětí.

Charakteristika informátorů a zkoumaných územních oblastí:

Pro charakteristiku informátorů si zase vypomohu citátem z textu Drahomíry Stránské: „(Badatel, pozn. JK) vedle toho musí se pilně vyptávat i současníků, pokud jen sahá jejich paměť i tradice. Na veškeré údaje nechť se vyptává vždy několika osob a to spolehlivých. Nemusí to být vždy lidé nejstarší, ale milovníci tradice, objektivní a pravdomluvní...“¹⁹

Výzkumy tedy počítaly s informátory vyššího věku a s „milovníky tradice“. Kromě toho se dále udržovalo pravidlo výzkumu „českých“ dat. Nutně tedy docházelo ke zkreslování zkoumané skutečnosti právě díky zúženému výběru informátorů i když výzkum prováděli profesionální etnografové. Dnes víme, že soustředění se na informátory z řad starých pamětníků a milovníků tradice vede ke zkreslení celkového obrazu zkoumané skutečností – výzkumník získává spíše podobu ideálního obrazu kultury/společnosti (jak si informátoři myslí, že by měla vypadat) než podobu nějakého reálného obrazu kultury/společnosti. Výzkum jen českých informátorů pak zkreslení ještě zvětšoval – jak dnes víme chybí skoro úplně data, která by umožňovala získat celkový obraz lidové kultury českých zemí, kde tehdy žili jak čeští, tak němečtí informátoři (tvůrci a nositelé lidové kultury). Ovšem tyto skutečnosti nebyly příliš brány v úvahu ještě dal-

¹⁹ Stránská 1936, 15.

ších čtyřicet či padesát let. Je třeba říci, že snaha získávat informace především od příslušníků nejstarší generace přetrvává u mnohých etnografů podnes. Je to, kromě naučené národopisné tradice, způsobeno i naivní představou že čím déle informátor žije, tím více o dávné minulosti ví – ve skutečnosti stejně kvalitní informace je možné získat od dvacátníků či třicátníků!

Proti sbírání pouze „českých“ dat vystupoval jen jediný odborník a to Ladislav Lábek, který roku 1931 upozorňoval, že nelze vylučovat z výzkumu data o německých obcích: „...již ta okolnost, že přímo sousedí a namnoze přináležela jednomu právnímu celku, nutí ke stejně důkladnému studiu...“²⁰ Je příznačné, že svou profesí byl historik umění a ne etnograf.

Jak vyplývá z předešlého, výzkumy stále probíhaly v uznaných (tradičních) národopisných oblastech, které byly stanoveny ještě v 19. století

Typy etnografických dat získaných při výzkumech:

Sbírání etnografických dat vycházelo ze stejných tématických okruhů jako v předešlém období, ovšem jednotlivé typy byly lépe a důkladněji kategorizovány. Jaká témata nabízí „Příručka lidopisného pracovníka“? Jsou to:

Kraj, jeho přírodní ráz a dějiny osídlení.

Obyvatelstvo. Jeho fyzický charakter. Nářečí.

Hmotná kultura lidu.

Typy sídel.

Typy staveb.

Oblečení.

Strava.

Zaměstnání.

Lidové umění.

Společenská kultura.

Život v rodině a obci.

Lidové obyčeje.

Duchovní kultura.

Vědění a víra.

Lidové léčení;

Pověsti, legendy, pohádky aj.

Divadelní hry.

²⁰ Lábek 1931, XY.

Přísluví, zaříkadla aj.

Lidové písně.

Hudba a tanec.

U všech témat je důraz položen na historičnost získaných dat a na historický pohled výzkumníka.

Variantou tohoto pohledu je návodný dotazník L. Janoty-Žiarcova „Otázky k sociografickému opisu dediny (psychologie obce), případně celého kraja“ z roku 1925²¹, jehož autor klade větší důraz na studium společenských vztahů. Nepodařilo se mi ale zjistit zda-li došel tento projekt nějakého faktického naplnění.

Období profesionálních etnografů, v němž význam amatérských etnografů ustupuje do pozadí

Toto období, které sahá od konce čtyřicátých let 20. století do začátku devadesátých let 20. století. Je to období spojené s nástupem poválečné generace profesionálních etnografů – generace dnešních nejstarších pamětníků. V prvních letech tohoto období vzniká i široká základna etnografických institucí: vedle pracovišť na třech universitách v Praze, Brně a Bratislavě, vznikají i dva ústavy Československé a Slovenské akademie a věd (v Praze, Brně a Bratislavě) a kromě toho jsou i v celé řadě muzeí (ve starší terminologii „krajinských muzeí“) vytvořena etnografická pracoviště anebo alespoň jednotlivá pracovní místa pro etnografy. Profesionálně školení etnografové tak postupně prorůstají většinou institucí, které mají v národopisné/etnografické zaměření. Počátky tohoto období jsou spojeny se jmény Karel Fojtík, Václav Frolec, Iva Heroldová, Dušan Holý, Richard Jeřábek, Helena Johnová, Mirjam Moravcová, Alena Plessingerová, Vladimír Scheufler, Olga Skalníková, Jitka Staňková, Josef Vařeka a další.

Názory na účel výzkumu:

V textech se objevují formulace hovořící o poznání lidové kultury českého lidu, už se neklade důraz na „sopis“ lidové kultury. Změna účelu – v němž hraje důležitou roli poznání lidové kultury s důrazem na „lidovost“ pracujícího lidu byla spojena nejen s kritikou práce předválečné generace etnografů, ale také s nástupem socialistického myšlení mnohých příslušníků této generace. Tato změna účelu odsunula dosavadní výzkumy historické lidové kultury na vedlejší kolej a vedla ke studiu současné lidové kultury.

²¹ Janota-Žiarcov 1925, 49–51.

Zůstává však důraz na „českost“ získávaných dat; teprve na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století se toto tabu láme a etnografové začínají otevřeně zkoumat i kulturu německých obyvatel českých zemí, což ovšem v té době byla spíše záležitost historických, než etnografických výzkumů (historický přístup zavedený již v 19. století tak zůstal zachován).

Techniky výzkumu:

Po celé období má přednost sběr dat v terénu, který má být prováděn profesionálně. Jistou „vůdčí“ roli ve výzkumech mají pracovníci z ústavů Akademie věd a z univerzitních pracovišť. Předpokládá se ale spolupráce s kolegy z muzeí. V odborných časopisech jsou publikovány zprávy o probíhajících výzkumech. V publikování zpráv o výzkumech se hodně prosazují etnografové z brněnských pracovišť. Výrazně narůstá význam terénních výzkumů prováděných profesionály, kteří ale používají techniky známé již od 19. století. Vzhledem k tomu, že se v tomto začíná i s výzkumem dělnictva, tedy „lidu“ měst, jsou tyto techniky aplikovány i na výzkumy ve městském prostředí.

Novou výzkumnou technikou, která čerpala z možnosti nasazení většího množství profesionálních etnografů, bylo zavedení tzv. *týmových výzkumů*. Svým způsobem připomíná tato výzkumná technika tovární pásovou výrobu. Do terénu (jedné lokality či jedné oblasti) bylo posláno na výzkum několik etnografů, z nichž každý jako tématický specialista zkoumal jen na určitý jev lidové kultury (např. jeden badatel se zajímá o lidovou stravu, další o lidový oděv, třetí o lidová řemesla atp.). Každý člen týmu zkoumal jen „svou“ část a výslednou práci pak tvořily texty několika autorů. Výhodou této výzkumné metody byla možnost získání „hloubkovějších“ dat z každého zkoumaného tématu, ovšem nevýhodou byla nepropojenost jednotlivých zkoumaných témat. Mám tím na mysli, že žádný z členů výzkumného týmu neměl k dispozici všechna data, která by mu případně umožnila popsat či analyzovat kulturní/společenský systém lokality či oblasti v co největší úplnosti. Problematické důsledky také jistě měl současný anebo rychle po sobě následující pobyt několik pracovníků v jedné a téže lokalitě; otázkou badatelské reflexe a problematikou narušení terénu se ale po celé toto období nikdo nezabýval. Obecně řečeno měl výzkum skupiny úzce zaměřených specialistů suplovat delší terénní pobyt jediného výzkumníka, který by zkoumal „všechno“.

Od konce padesátých let se navázalo i na předválečnou dotazníkovou techniku, když roku 1957 Drahomíra Stránská a Národopisná společnost československá vytvořily tzv. síť dopisovatelů a začaly vydávat návodné dotazníky. Idea

návodných dotazníků kopírovala dotazníky z meziválečného období: dotazník je dílem profesionálního etnografa, který již zná většinu anebo všechna typová data a potřebuje si jen ověřit jejich geografické rozšíření. Soupis rozšíření „známých“ dat mu pak zajistí odpovědi ze sítě dopisovatelů. Dotazníky příliš nepočítají s objevování nějakých nových typů dat a získané odpovědi jen kvantifikují již známou vědomost.

Do současné doby bylo vydáno více jak 25 „velkých dotazníků“ (několikastránkových) a okolo padesáti „malých dotazníků“ (jednostránkové či dvoustránkové), jejichž autory byla celá řada profesionálních etnografů. Podobné dotazníky vydávali i slovenští kolegové²²; kromě toho se ale i nadále vycházelo ze starší „Příručky lidopisného pracovníka“ Drahomíry Stránské.

I v této době jsou vydávány návodné dotazníky (projekty výzkumů) obecnějšího rázu, vycházející z předválečné praxe. Pro výzkum českého a slovenského hornictva připravila podobný dotazník (projekt) Olga Skalníková.²³

Jednou z mála výjimek, které „potvrzují pravidlo“, výjimkou daleko překračující dobové teoretické a metodologické výboje českých etnografů, byl Václav Frolec, který se snažil vnést do domácí etnografie alespoň evropské poměry (evropskou kvalitu). Ve svém článku „Směry a metody v evropském bádání o lidovém stavitelství“²⁴ nejprve sumarizuje teoretické (etnologické) směry uplatňované ve střední Evropě, pak i názory na použité metody, aby se věnoval i konkrétním technikám výzkumu. V závěru článku shrnuje situaci v naší zemi. Z Frolcova článku vyplývá, že jediným, kdo v první polovině 20. století uplatňoval metody založené na moderních teoriích (strukturalismus a funkcionalismus) byl umělecký historik Karel Šourek. Václav Frolec ovšem zmiňuje i praxi Petra G. Bogatyreva, který ovšem mezi českými národopisci žádného následovníka nenašel – jeho zkušenosti využili pouze čeští folkloristé.²⁵ Celá velmi zajímavá a teoreticky i metodologicky podnětná stať byla ovšem věnována jen problematice studia lidového stavitelství a tak je otázka nakolik ji vzali na vědomí etnografové stavitelstvím se nezabývající.²⁶

V šedesátých letech 20. století začala svoje výzkumy i Soňa Švecová, která na rozdíl od ostatních profesionálních etnografů prosazovala myšlenku dlouhodobých (několikatýdenních, několikaměsíčních) pobytů v terénu – v jedné

²² Viz např. dotazník o pastýřství Jána Podoláka aj.

²³ Skalníková 1953.

²⁴ Frolec 1971, 141–174.

²⁵ Beneš 1981, 141–164.

²⁶ Lze to s jistotou říci o práci Jiřího Langera „Co mohou prozradit lidové stavby“ z konce 20. století, což je ovšem etnologické úsilí „spadající“ až do následujícího období mojí periodizace.

lokalitě. Výsledky těchto výzkumů pak publikovala v několika monografiích.²⁷ Stejnou techniku dlouhodobých stacionárních výzkumů používá od konce šedesátých let i autor tohoto článku²⁸, jinak žák Soni Švecové a jejích dvou sociálně antropologických kolegů (Ladislava Holého a Milana Stuchlíka). Oba jmenovaní zkoumali slovenské vesnice, ovšem jejich techniku dlouhodobých výzkumů jedné lokality po celé toto období nikdo nepřijal za svou. Je třeba říci, že průkopníkem dlouhodobého terénního výzkumu v Čechách byl vlastně Čestmír Krátký (jinak spolužák Švecové, Holého a Stuchlíka), který uskutečnil takový výzkum na konci padesátých let 20. století v pohraničí; použil i metody pozorovatele „zevnitř“, což mu umožnilo jeho učitelské působení ve zkoumané lokalitě. Materiály z jeho velmi hodnotných, především folkloristických a neuveřejněných výzkumů, jsou dnes uloženy v archivu Etnologického ústavu v Praze.

Stejnou techniku dlouhodobých terénních výzkumů používali i Alice Holá a Ladislav Holý²⁹, Olga Kandertová³⁰, Věra Lucey³¹, Petr Skalník³², Milan Stuchlík³³, Jiřina Svobodová³⁴, Václav Šolc³⁵ a Mnislav Zelený³⁶ při svých výzkumech mimoevropských společností a kultur. Právě pro svou „exotickou“ specializovanost však nebyly jejich výzkumné metody českou etnografickou obcí vůbec vnímány.

Jak se zdá, byli čeští etnografové/národopisci v teoretickém závěsu (pod teoretickým vlivem) německých etnografů. U našich západních sousedů totiž také existovalo dělení na „volkskundlery“, zkoumající německou (evropskou) lidovou kulturu a na „völkerkundlery“, zkoumající kultury mimoevropských národů, přičemž „volkskundleři“ většinou ignorovali výzkumné metody a techniky „völkerkundlerů“.

Charakteristika informátorů a zkoumaných územních oblastí:

Po celé období se klade důraz na pamětníky a na příslušníky starší generace i když již méně kategoricky. Zásadní změnou ovšem prochází představa o „li-

27 Švecová 1975 a 1984.

28 Viz články v Českém lidu, Slovenském národopise; v současnosti je v tisku kniha věnovaná slovenským výzkumům.

29 Bertiové a Matokové v Africe.

30 Mapučové v Jižní Americe.

31 Indové v Urise v Asii.

32 Nanumbové v Africe.

33 Mapučové v Jižní Americe a Baskové v Evropě.

34 Fulbové a Mandingové v Africe.

35 Ajmarové a Kečuové v Jižní Americe.

36 Kofáni, Yavalapitiové a Terenové v Jižní Americe.

du“ – je jím míněn venkovský pracující lid a souběžně s ním i městský pracující lid. V tomto období se tedy vůbec poprvé pouštějí etnografové do výzkumu měst. Iniciativa pracovníků pražského Ústavu pro etnografii a folkloristiku, spojená s pokračováním regionálních monografií, s nimiž začala o zhruba šedesát let dříve Národopisná společnost československá, pak znovu potvrdila trvání na tradičních etnografických oblastech.

Výzkumy Soni Švecové, autora a všech výše uvedených kolegů, kteří provádějí výzkumy u mimoevropských národů ovšem počítají s jakýmikoliv obyvateli zkoumaných lokalit, neomezují se tedy jen na „staré pamětníky“. Charakterizuje je celostní pohled na zkoumané společenství (území) a tedy i na informátory.

Typy etnografických dat získaných při výzkumech:

Přes všechnu změnu v charakteristice informátorů – tj. přes rozšíření výzkumů i na města, zůstávají i v tomto období ve středu zájmu profesionálních i neprofesionálních etnografů stejná témata jaká se zkoumala v předešlých obdobích. Nadále se pracuje v kategoriích „materiální kultury“, „duchovní kultury“ a „lidového umění“. Dobrým příkladem je metodologický článek Olgy Skalníkové³⁷, v němž vypisuje tématické celky pro výzkum československého hornictva. Oproti předešlým obdobím a vžitě národopisné tradici rozšiřuje pole výzkumu o témata vzdělanosti obyvatelstva, školství, vlivu masové kultury (vliv osvětových akcí a rozhlasu) a národnostních vztahů. Další tématické rozšíření poválečného období představuje problematika „kulturní změny“, která je nejprve zkoumána při výzkumech způsobu života socialistické vesnice a pak je aplikována i na výzkumu krajanů a přesídlenců a později i na etnografické výzkumy organizované v rámci projektu „etnických procesů“. V literatuře najdeme téma kulturní změny pod různými označeními – např. „změny socialistické vesnice“, „folklority“, „etnické procesy“ atp. Je ovšem třeba hned dodat, že nadále přetrvává pozitivistické pojetí zveřejňovaných dat.

Je třeba říci, že z výběru týchž témat nevybočuje ani práce Andreje Melicharčíka, která svým datem vydání (1945) předznamenává toto období.³⁸

Z diskusí, které probíhaly během konference „Etnologie 2000“ a během konference, k níž vznikl původně tento text, vím, že někteří čeští etnografové – jak uváděli „staří pamětníci“ – se vědomě po celé socialistické období omezovali na publikování pozitivistických dat, aby se tak vyhnuli žádanému ideologizování vlastní práce. Je to jistě jedno z možných vysvětlení přetrvávající

³⁷ Skalníková 1953.

³⁸ Melicherčík, Andrej: „Teória národopisu“, Lipt. Sv. Mikuláš 1945.

cího pozitivismu českých etnografů, ovšem není dostačující. Jiní čeští etnografové/etnologové se ve stejném období takto nechovali

Výzkumy Soni Švecové, autora a již zmíněných výzkumníků působících v zámoří přinášely typově obsáhlejší soubory dat a umožňoval celostní pohled na studované komunity, kultury a společnosti.

Z vlastní zkušenosti vím, že někteří ze starších kolegů, kteří i měli k dispozici data pro „celostní“ výzkum, je nepoužili – nejspíše pro příliš velký vliv „národopisné tradice“. Mám na mysli Jiřinu Svobodovou, která při svých výzkumech v Čechách běžně používala „celostní“ přístup při sběru dat (uplatnila ho i při svém terénním výzkumu v Senegal), aby pak publikovala jen témata národopisně obvyklá v „klasickém“ pozitivistickém duchu.

O odlišný přístup se pokusili v osmdesátých letech 20. století Jitka Staňková a Ludvík Baran ve své monografii „Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska“³⁹. Etnografická data totiž nahlíželi z funkcionalistického hlediska. Následovníky v používání této metody ale neměli.

Období profesionálních etnografů, v němž význam amatérských etnografů skoro mizí

Toto období začíná počátkem devadesátých let 20. století a trvá doposud. Vzhledem k malému časovému odstupu je obtížné podat nějakou přesvědčivou charakteristiku. Je ale jisté, že přestávají fungovat ve výraznější míře amatérští etnografové.

Názory na účel výzkumu:

Cílem je poznání kultury a společnosti, pochopení kulturních a společenských procesů. Uplatňují se hlediska sociální či kulturní antropologie a spolu s nimi přístup interpretativní. Existují tak vedle sebe dva proudy výzkumníků: jedni (A) se snaží dokumentovat a vysvětlit lidovou kulturu českých zemí v duchu etnografické tradice předešlých období a druzí (B) se snaží dokumentovat a pochopit jakoukoliv kulturu a společnost/skupinu, kterou právě studují.

Techniky výzkumu:

Ve skupině A se nic nemění; ve skupině B v návaznosti na zkušenosti z dlouhodobých výzkumů domácích (Švecové, Kanderta) i zahraničních (antropo-

³⁹ Staňková + Baran 1987.

logické metody) se uplatňuje hledisko dlouhodobého pobytu ve zkoumaném společenství (oblasti) – je možné zmínit výzkumy Radana Haluzíka, Stanislava Kužela a jejich kolegů či žáků. Stejným způsobem provádí výzkumy i skupina tzv. školních etnografů, jejichž některé studie již byly publikovány. Probíhají i debaty o etických pravidlech výzkumu⁴⁰.

Charakteristika informátorů a zkoumaných územních oblastí:

Informátoři začínají být chápáni jako individua – uplatňuje se i biografický výzkum. Pro výzkumníka již nejsou součástí anonymní masy lidu – i když pro publikační účely jsou opět „anonymizováni“. V tomto ohledu existuje shoda mezi oběma skupinami výzkumníků.

Typy etnografických dat získaných při výzkumu:

Skupina A získává data stejného charakteru jako v předešlém období. Skupina B získává data celostnějšího charakteru, která umožňují jejich hlubší interpretaci, která vychází z teorie „lidových modelů“ Ladislava Holého a Milana Stuchlíka⁴¹ aplikující strukturalistické přístupy a přístupy symbolické a interpretativní antropologie. Patří sem i práce některých starších badatelů, působících i v předešlém období – lze uvést např. Jiřího Langeru a jeho studii.⁴² Ve výzkumných zprávách se objevují netradiční témata – tedy taková, jaká se běžně zkoumají ve světě – např. studium konfliktů, vládnoucích elit, studium života trhovců aj.⁴³

Závěr

Etnografie začínala s neurčitým a neadresným vyptáváním, na které navázala tradice dotazníků trvajících výrazně až do osmdesátých let 20. století. Získalo se tak množství dat vhodných pro kvantitativní zpracování i pro geografické soupisy. Tato data ale mají výrazně menší vypovídací hodnotu, pokud je chceme použít pro kvalitativní analýzu – tedy pro „rozumění dějům“. Víme např., kde všude se stínal beran anebo kačer, ale nevíme přesně co si o tomto chování mysleli ti, kdo se ho účastnili. Doboví badatelé byli většinou v zajetí pojetí „historických výkladů“ a tak jediné, co se dozvídáme, jsou badatelské teorie o původu takového chování („zvyku“).

⁴⁰ Scheffel 1992 na něhož reagovali Holý, Hrníčko a Štěpánková roku 1993.

⁴¹ Holý+Stuchlík 1981.

⁴² Langer 1997.

⁴³ Viz např. články publikované v časopise Cargo, který redigují a vydávají studenti Katedry etnologie UK v Praze.

Po většinu doby existence svého oboru se také etnografové orientovali na starší a české informatory, čímž si výrazně omezovali (zužovali) možnost získání vhodných dat pro získání objektivnějších obrazů lidové kultury českých zemí. Nic na tom nezměnily ani týmové výzkumy. Tento stav výrazně kodifikovaly i dotazníky, které se obracely (byly zasilány) jen určité skupině informátorů (obvykle učitelé, kronikáři, zájemci o národopis). Výsledkem byla opět data s menší vypovídací hodnotou, která se příliš nehodí pro kvalitativní analýzu.

Výrazné omezení má také na svědomí praxe „úzké specializovanosti“. Ta je, možná, velmi užitečná pro získání hloubkových dat k určitému tématu, ale právě svou specializovaností většinou neumožňuje badateli uplatnit celostní přístup. Existuje studie o užívání velikonočních hrkaček v jedné vesnici. Jsou zde popsány všechny typy hrkaček, doba i způsob jejich použití i kdo s nimi obchází. Čtenář se ale nedozví, že v dotyčné vesnici žili příslušníci dvou církví, z nichž jedni takovou zábavu odmítali – obchůzkáři tedy navštěvovali jen určité domy a „zvyk“ nebyl vlastní všem obyvatelům vesnice, i když ho všichni znali.

Dostáváme se tak k neradostnému zjištění, že za více jak sto dvacet let etnografických výzkumů máme k dispozici sice obrovské množství dat o kulturním a trochu i o společenském systému českého národa, z nichž ovšem značná část má nízkou vypovídací hodnotu, zejména pokud bychom se chtěli věnovat kvalitativní analýze a interpretacím lidského chování. Etnografové během svých více jak sto let trvajících výzkumů získali data vhodná pro formální popis kultury, případně data pro popis dějin kultury, ale jen minimální množství z nich se dá použít pro pochopení či poznání nositelů a tvůrců této kultury. Problém spočívá v tom, že se zpětně chybějící data již získat nedají – jednoduše: co nebylo vyzkoumáno, zmizelo.

Během celých dějin etnografických výzkumů v českých zemích je možné pozorovat tendenci po stále větší profesionalizaci výzkumníků – tj. postupně začínají ve výzkumech převažovat vysokoškolsky školení etnografové. Ti ale, s několika výjimkami, až do nedávné doby používali jen výzkumné metody vycházející z praxe 19. století, byť je stále zdokonalovali. Postupně tak svými výzkumy přinášeli stále nová a i kvalitnější data, zůstávali ale svázáni tradičním výběrem zkoumaných témat i tradiční metodikou výzkumu. Výsledkem jsou data neumožňující analýzu společenského a kulturního systému některého společenstva/skupiny české společnosti anebo české společnosti jako celku v kterémkoliv období od konce 19. století do počátku 21. století. Nashromážděná etnografická či národopisná data a publikace na nich založené tak stále nevyplňují „tématické či problémové mezery“ v poznání české společnosti a kultury. Tato práce, pokud bude vůbec ještě možná, české etnografické výzkumníky teprve čeká.

Seznam literatury:

- Beneš, Bohuslav: 1981 – *Bogatyrevovo pojetí teorie lidového divadla a dnešní stav bádání*. Muzeum a současnost 4, 141–164.
- Filip, Dom.: 1925 – *Moje zkušenosti při sbírání přezitků v sv. Čechách*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 45–51.
- Frolec, Václav: 1971 – *Směry a metody v evropském bádání o lidovém stavitelství*. Národopisný věstník československý 6, 141–174.
- Holy, Ladislav + Milan Stuchlik: 1981 – *The Structure of Folk Models*. London.
- Holý, Dušan: 1993 – *Proti zkreslování a povýšenectví*. Národopisný věstník československý 10(52), 24–26.
- Horák, Jiří: 1925a – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Zprávy o jednáních sjezdu národopisných pracovníků československých v Praze roku 1924. Praha. (Sborník statí)
- : 1925b – *Založení archivu lidové prosy, přísloví atd. při Národním museu v Praze*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 93–98.
- Hrníčko, Václav: 1993 – *Horký brambor – profesionální etika*. Národopisný věstník československý 10(52), 30–35.
- Chotek, Karel: 1906 – Cerovo. *Národopisný věstník československý* 1, 65–73, 97–102, 129–135, 161–167, 200–209, 225–234, 273–281.
- : 1915a – *Program soupisu národopisného*. Národopisný věstník československý 9, 25–41.
- : 1915b – *Široký Důl*. Národopisný věstník československý 10, 29–61.
- : 1925 – *Soustavný soupis národopisné látky v krajských museích a ústřední její inventář v Praze*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 25–26.
- Jakubec, Jan: 1895–1896 – *Národopisná výstava československá*. Naše doba
- Janota–Žiarcov, L.: 1925 – *Otázky k sociografickému opisu dediny (psychologie obce), případně celého kraja*. Český lid 25, 49–51.
- Kandert, J.: 2002 – *Poznámky k dějinám národopisu/etnografie v českých zemích: soupeření „etnografie“ s „etnologii“*. In: Holubová, M. + L. Petráňová + J. Woitsch (eds.) – *Česká etnologie 2000*. Praha 2002.
- Krejčík, Ad. Ludvík: 1925 – *Ochrana památek archivních*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 18–24.
- Lábek, L.: 1931 – *O sběratelské praxi národopisné*. Český lid 31, 161–166, 196–209.
- Langer, Jiří: 1997 – *Co mohou prozradit lidové stavby*. Rožnov p. Radhoštěm.
- Melicherčík, Andrej: 1945 – *Teória národopisu*. Liptovský Sv. Mikuláš.
- Podolák, Ján: 1962 – *Sposoby chovu hospodárskych zvierat. Návod na etnografický výskum*. Bratislava.
- Pražák, Vilém: 1925 – *Organisace soustavné práce o lidových výšivkách slovenských*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 54–62.
- Scheffel, David Z.: 1992 – *Antropologie a etika ve východní Evropě*. Národopisný věstník československý 9(51), 3–10.
- Skalníková, Olga: 1953 – *K otázce o studiu kultury a způsobu života českých a slovenských horníků*. Československá etnografie 1, 153–162.

- Sochor, Stanislav: 1925 – *Vývoj památkového zákonodárství*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 12–17.
- Staňková, Jitka + Ludvík Baran: 1987 – *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*. Praha.
- Stránská, Drahomíra: 1936 – *Příručka lidopisného pracovníka*. Praha.
- Štěpánková, Dagmar: 1993 – *Příspěvek k diskusi*. Národopisný věstník československý 10(52), 27–29.
- Švecová, Soňa: 1975 – *Kopanicová sídla a dedina*. Praha.
- : 1984 – *Lazy v 19. a 20. storočí. Vývoj rolnických chotárnych sídiel v oblasti Krupinskej planiny*. Praha.
- Tille, V.: 1906 – *Úvodem*. Národopisný věstník československý 1, 1–3.
- Vařeka, Josef: 1999 – *Osmdesát let základního a aplikovaného výzkumu lidové architektury v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. In: Krist, Jan (ed.) – *Lidová kultura v kulturním vývoji České republiky (1918–1998)*. Strážnice.
- Václavík, Antonín: 1925 – *Podunajská dědina v Československu*.
- : 1930 – *Luhačovické Zálesí*. Praha.
- Vydra, Josef: 1925 – *Ochrana lidových památek národopisných na Slovensku a systém museí v přírodě*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 33–38.
- Zíbrt, Čeněk: 1925 – *Pětadvacet ročníků „Českého lidu“*. In: Horák, Jiří (ed.) – *Úkoly a cíle národopisu československého*. Praha, 39–42.